

Robert Castel

A bérmunka társadalma*

Proletár..., munkás..., bérmunkás... Három formai lehetőség arra, hogy a munkaviszony az ipari társadalomban testet, rögzült alakot ölthessen. Mind-egyikben másként jelenik meg az a viszonylatrendszer, amely a termelőmunka világa és a társadalom egésze között feszül. Időrendben ugyan nagyjából egymást követően bukkannak fel, mégsem egyszerűen egy lineáris fejlődés egymást követő állomásai. Ha a bérmunkásstátust a társadalmi identitás és a közösségi betagozódás alapzataként értelmezzük, akkor innen nézve sokkal inkább három, egymásra visszavezethetetlen alakzatot jelenítenek meg.

A proletár léthelyzete azonos a társadalomtestből való, szinte teljes kirekesztettséggel. A proletár kulcsfigurája a születőfélben lévő iparosodás kialakulási folyamatának, sorsa mégsem több a szűkös megélhetésért folytatott szüntelen robotnál. Auguste Comte már idézett mondata szerint: „Ugyan tanját vert a társadalom kellős közepén, de otthonra nem talált.” Az iparosodás korai szakaszában egyetlen „burzsoának” sem jutna eszébe, hogy a maga körülményeit – életvitelét, lakásviszonyait, iskoláztatását, szabadidős tevékenységeit – annak fényében mérlegelje, hogy mi jutott ezekből az első ipar-telepek proletárjainak (mint ahogyan – megfordítva – emezeknek sem jutna eszébe, hogy őhozzájuk mérjék magukat). Nem egyszerűen arról van szó, hogy a társadalom *hierarchikus* felépítésű lenne, sokkal inkább arról, hogy a világ a tőke és a munka, a tulajdon nyújtotta biztonság és a tömeges sérülékenység kettős szembenállása következtében élesen kétfelé hasad. Meghasadt világ ez, létében fenyegetett. Éppen azért kerül terítékre a szociális kérdés, mert felismerik, hogy a társadalmat „súlypontjában” megosztó szakadás (melyről a tömegek nyomorát lefestő, megannyi érzékletes beszámoló lépten-nyomon árulkodik) a társadalom egészének szétesésével fenyegethet.¹

A munkásnak a társadalom-egészhez való viszonya már ennél bonyolultabb. Kitejeljesedik egy új bérmunkaviszony, s ebben a bér már nem egy pontosan körülírt feladat elvégzésének ellenértéke csupán. Jogosultságokat teremt, szolgáltatásokhoz juttat a munkán kívül eső szférákban is (betegség, baleset, nyugdíj), és lehetőséget nyújt a társadalom életében való részvétel köréne kiterjesztésére: fogyasztásra, lakásra, iskoláztatásra, sőt, 1936-tól

* Robert Castel: *Les métamorphoses de la question sociale*, Paris, Fayard, 1995. Jelen számban a könyv hetedik fejezetét közöljük.

kezdődően, szabadidős tevékenységekre. A munkás léhelyzete azonos azzal, hogy a társadalomnak az alávetettség szintjén a tagja, és hogy tagságának e helyzet elfogadása az ára. Egészen az 1930-as évekig ugyanis (amikorra Franciaországban a rendszer bevetté válik), ilyen bérmunkaviszonyban egyedül a fizikai munkát végzők állnak. A *bérben* kifejeződő érték a társadalmi piramis legalján található kivitelezési feladatokért nyújt ellentételezést. Ám egyszersem kezd már kirajzolódni egy, a „hatalom birtokosait” és a „kisszemizetteket” szembefordító viszonyról bonyolultabb természetű rétegződés, amelyben egymást átfedő zónákat is találunk; e kereteken belül élheti meg a munkásosztály a maga alávetett helyzetű betagozódását. Kiveheti részét a fogyasztásból (de csak a tömegfogyasztásra nyílik lehetősége), tanulhat (de csak az alapfokú képzés kapui nyílnak meg előtte), van szabad ideje (de abból csak a „populáris” tevékenységekre futja), van hol laknia (de az csak munkáslakás) stb. Ez az oka annak, hogy ez az integrációs struktúra instabil. És ha az ipari társadalom folyvást csak a munka demiurgoszi vonását magasztalja fel, akkor vajon megelégedhet-e a munkás azzal, hogy pusztán kivitelezői, végrehajtói szerepre kárhoztassék, kirekesztve minden hatalomból s a megbecsültség minden öröméből? Ki teremti vajon a társadalom gazdagságát, és ki az, ki illetéktelenül kisajátítja? A munkásság osztályá struktúrájának pillanata egyben az osztálytudat színrelépésének pillanata is. Vannak „ők”, és vagyunk „mi”: hogy ki lesz a győztes – úgy érzik – még nem dőlt el végérvényesen.

A bérmunkaviszony általánossá válása² mindazonáltal nem válik a munkásság győzelmi ünnepévé, sőt, éppen ellenkezőleg. De az sem igaz, hogy a kétkezi munkások vereséget szenvednek, s hogy valamiféle „osztályharcban” szenvedik ezt el. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk: elsodorja őket az az árhullám, melyben a bérmunkaviszony általánossá válik. „Polgári” rétegek válnak „bérből élővé” – alkalmazottak, vezető beosztásúak, köztes szakmák képviselői, a harmadik szektor foglalkoztatottjai. S a bérmunkáslétre kényszerült társadalom úgy lép át a kétkezi munkáson, úgy taszítja ismét alávetett helyzetbe, hogy többé semmi reménye arra, hogy valaha is vezető szerepre tehessen szert. Ha mindenki, vagy úgyszólván mindenki (1975-ben az aktívak több mint 82 százaléká!) bérből él, akkor a társadalmi identitást a bérmunkaviszony rendszerén belül elfoglalt helyzet határozza meg. Mindenki folyton összeméri magát mindenkivel, s rögtön igyekszik is mindenkitől elkülönöződni. A társadalmi hierarchiában egyre több grádics található, s a bérből élők ezekhez kötik identitásukat, egyúttal nyomattékkal hangsúlyozzák mindazt, ami őket az alattuk lévőtől megkülönbözteti, miközben az eggyel magasabb szint felé ácsingóznak. A munkást léhelyzete többé-kevésbé e hierarchia legaljára utasítja (no persze, még náluk is lejjebb vannak a bevándorlók – a félig-meddig barbár munkaerő – meg a „negyedik világ” számkivetettjei). De tartson csak ki a gazdasági növekedés! Nyújtson csak újabb s újabb szolgáltatásokat és védelmeket az állam! És mindenki, aki érdemesnek bizonyul rá, „felemelkedhet”. Beköszönt a társadalmi fejlődés: minden egyre szebb lesz, mindenki „boldogul”. A bérmunka társadalmát magával ragadja a fejlődés ellenállhatatlan sodra: új meg új javakban bővelkedünk, új társadalmi pozíciók felé nyílik út, sosem volt lehe-

tőségek ígéretével – jogok és biztosítékok bővülő tárházával, a biztonságok és védelmek szaporodásával – kecsegtetve.

Jelen fejezetben kevésbé törekszem magának e történetnek a felidézésére, nyomon követő bemutatására. Inkább azokat a körülményeket szeretném tisztázni, melyek lehetővé tették e fejlődést, s kialakították a bér munka társadalmának eladdig előzmény nélküli új, kifinomult, egyszersmind törékeny struktúráját. Hogy mennyire törékeny, azt csak nemrégiben, körülbelül a 70-es évek elején láthattuk meg világosan. S éppen ebben gyökereznek mai problémáink, hiszen még mindig mindannyian a bér munka társadalmában – s társadalmából – élünk. Mondhatjuk-e vajon, Michel Aglietta és Anton Bender nyomán, hogy „a bér munka társadalma a jövőnk”?³ Ezt a kérdést majd csak a következő fejezetben fogjuk körüljárni. De még ha így lenne is, e jövő bizony igencsak bizonytalannak mutatkozik. Addig is: talán jobban megértjük, miben gyökerezik e bizonytalanság, ha a bér munkaviszony fejlődéstörténetének logikáját úgy próbáljuk felvázolni, hogy bemutatjuk, melyek voltak azok a vonások, amelyek erőt kölcsönöztek neki, s mi volt, ami törékenységét okozta.

Az új bér munkaviszony

„A bér munkásságot az ipari fejlődés keltette életre, s a modern bér munkaviszony érvényre jutásához a nagyvállalat biztosít kitüntetett terepet.”⁴ Előző elemzéseink nemcsak alátámasztják, hanem egyszersmind árnyalják is ezt a tételt. A bér munkásság, ha „töredezett” alakzatokban bár, de már a preindusztriális társadalmakban is létezett, csak éppen sosem volt elegendő ereje ahhoz, hogy kikovácsolja a bér munkás léthelyzet átfogó kereteit (lásd a 3. fejezetet). Az ipari forradalom fejlődéstendenciáival párhuzamosan a manufaktúrák és gyárak munkásának egy olyan újfajta figurája látszik színre lépni, aki már megelőlegezi azt a modern bér munkaviszonyt, amely persze még sokáig nem léphet fel teljes fegyverzetben (lásd az 5. fejezetet).⁵

Az ipari fejlődés kezdeti időszakára jellemző bér munkaviszony (ez annak felel meg, amit az előzőekben proletárléthelyzetnek neveztünk) főbb elemei a következők: minimális keresményt biztosító javadalmazás, amely a munkásnak és családjának éppen hogy csak legszűkebb újratermeléséhez elegendő, a fogyasztási beruházásokra már elégtelen; a jogi garanciák teljes hiánya egy olyan alkalmaztatási viszonyban, melyre a bérleti szerződés hatálya érvényes (lásd a *Code civil* 1710. cikkelyét); a munkás és az alkalmazó közötti viszony „ingatagsága”:⁶ a munkás gyakran változtat munkahelyet, ahhoz szegődik, aki éppen többet fizet (főleg akkor, ha keresett szakképzettséggel rendelkezik), munka nélkül teng-leng a hét egyes napjain (vagy akár hosszabb időszakon keresztül is), ha anélkül is képes megélhetését biztosítani, hogy alá kellene vetnie magát az ipari termelés megkövetelte munkafegyelemnek. Ha e jellemzőket formalizáljuk, azt mondhatjuk, hogy a bér munkaviszony megszabja:

– a munkaerő ellentételezését (a munkás és családja fogyasztásának és életmódjának nagy mértékben korlátokat szabó munkabért);

– a munkafegyelem különböző formáit (ezek szabályozzák a termelés ritmusát); valamint

– a munkaviszony általános szerkezetét kirajzoló jogi kereteket (vagyis a munkaszerződést s az ezt körülbástyázó rendelkezéseket).

Mint bizonyára felismerték, e jegyeket a regulációs iskolának a „fordista” bérmunkaviszony jellemzésére javasolt kritériumai alapján definiáltam.⁷ Vagyis előfeltételezem, hogy egy adott társadalmi formáción (a kapitalizmuson) belül a bérmunkaviszony különböző alakzatokat ölthet, s a kérdés – legalábbis az itt vizsgálandó kérdés – éppen azoknak az átalakulásoknak a kibontása, amelyek az egyik alakzattól a másikba való átmenetet életre hívják.⁸ Megítélésem szerint az iparosodás kezdeti időszakában túlsúlyos bérmunkaviszonynak a „fordista” bérmunkaviszonyba való átfejlődéséhez az alábbi öt feltétel együttes meglétére van szükség.

Első feltétel: egyértelmű különbségtétel a ténylegesen dolgozó és a nem dolgozó (vagy csak félig-meddig aktív) népesség között, melynek során az utóbbit vagy ki kell szorítani a munkaerőpiacról, vagy abba szabályozott feltételek és formák között be kell tagolni. A bérmunka modern definíciója feltételezi a statisztikusok által „aktív népességnek” nevezett populáció precíz körülhatárolását. Ki kell tudnunk jelölni (és számba venni) mind a foglalkoztatottakat, mind pedig azokat, akik nincsenek foglalkoztatva; el kell különíteni az időszakos és teljes idejű alkalmaztatást; a bérrel megfizetett és a nem-fizetett munkát. Nagy lélegzetű, fáradtságos, nehéz vállalkozás ez. A földbirtokos, a járadékos vajon „aktív kereső”-e? Hát a kézműves iparos vagy a paraszt felesége és gyermekei? Milyen státust tulajdonítsunk az alkalmi és idénymunkások megszámlálhatatlan tömegeinek, melyek egyként megtalálhatóak városon és falun? Beszélhetünk-e alkalmaztatásról, a munkaviszony fennállásáról – s ennek ellentettjeként: fenn-nem-állásáról, munkanélküliségről –, ha nem tudunk pontos meghatározást adni arra, mit is jelent alkalmazásban állni?

Csak a századforduló táján jön el az idő (Franciaországban ez 1896-ra, Angliában 1901-re esik), amikor, nem kevés tapogatózó próbálkozás után, sikerült egyértelmű meghatározást találni arra, hogy kik is tekintendők aktív népességnek, hogy ezzel aztán lehetővé is váljék a megbízható statisztikák előállítása. „Aktív népességnek azokat és csak azokat tekintjük, akik úgy vannak jelen a piacon – legyen bár az a munkaerő, a termékek vagy a szolgáltatások piaca –, hogy annak révén pénzbeli jövedelemre tesznek szert.”⁹ Így a bérmunkás helyzete elkülönül az árut vagy szolgáltatást nyújtótól, világosan azonosíthatóvá válik, mint ahogyan azonosítható lesz az is, aki a szándéka ellenére maradt munka nélkül, aki megkülönböztethető mindazoktól, akiknek munkaviszonya rendszertelen, „hektikás”.

De: a „dolgozók” kijelölésének és számbavételének a képessége csak az első momentum. Ennél sokkal kívánatosabb, hogy képesnek bizonyuljunk a „munkapiac” szabályozására, ingadozásainak korlátok közé szorítására. Az angolok ehhez már a század elején nagy lendülettel fognak hozzá. William Beveridge már 1910-ben jól látta, hogy a munkapiac racionalizálásának legfőbb akadályát az időszakos munkavégzők jelentik, akik nem hajlandók al-

kalmazkodni a szigorú munkafegyelem követelményeihez. Ha ez így van, akkor be kell törni őket:

Aki a hétnek csak egy napját akarná végigdolgozni, s a többin tétlenül heverészni, a munkaközvetítő irodában majd rájön arra, hogy vágya nem teljesülhet. Aki hébe-hóba akar csak rövidebb-hosszabb ideig munkát vállalni, majd rájön arra, hogy a munkaközvetítő nem kedvez ennek az életfelfogásnak. Mert azt az egy napnyi munkát elveszi előle, s olyannak adja, aki a hét négy napján dolgozik, s aki így most lehetőséget kap majd arra, hogy tisztességes munkájából tisztesen megéljen.¹⁰

A munkaközvetítő irodának úgy kell szétosztania a kínálkozó munkalehetőségeket, hogy világosan különváljanak a szó teljes értelmében (tehát teljes munkaidőben) „foglalkoztatottak” azoktól, akik teljesen számkivetettek a munka világából, s akikre a munkaképes szegényeknek szánt segélyezés kényszerítő formái lesznek érvényesek. Ezzel egybehangzóan Sidney és Beatrice Webb is úgy tartják, hogy „egy olyan intézmény, hová az egyéneket büntetőjogi ítélet helyezi, s ott szigorú felügyelet alatt állnak (...) elmellőzhetetlen része a munkanélküliség kezelése minden hatékony programjának”.¹¹

Ha mindez a maga teljes következetességében megvalósíthatatlannak bizonyult is, a Nagy-Britanniában a 20. század első évtizedei során létrehozott intézmények mindenesetre közel jártak az eszményhez. A törvényhatóságok munkaközvetítő intézeti, valamint a *closed shop* politikáját gyakorló (azaz az alkalmaztatás monopóliumát a szervezett munkások számára fenntartó) erős szakszervezetek együttesen eljutottak, ha nem is odáig, hogy teljességgel felszámolják a munkanélküliség (Angliában mindig is virulens) problémáját, de addig igen, hogy a létező munkalehetőségek elosztását kezükben tartásák.

Ez a, kissé előrehozott műszóval „foglalkoztatáspolitikának” nevezhető stratégia Franciaországban sosem tudott meggyökerezni, elsősorban azért nem, mert az ipari bérmunkásság kialakulása Angliához képest itt eléggé megkésettnek bizonyult.¹² A munkavállalás hosszú időn át a dolgozók kezdeményezésén múlt, akik elvileg „szabadok” voltak, tehát oda szerződtek el, ahová kedvük tartotta, miközben persze ki voltak szolgáltatva az akkordmunkásokat toborzó munkaközvetítők, „bandagazdák”, „munkanézők”¹³ ügyességének, a magán-munkaközvetítő intézetek (s a ritka városi önkormányzati irodák) pénzsóvárságának, és azoknak a szakszervezeti kísérleteknek, amelyek ellenőrizni, illetve monopolizálni akarták a munkahelyi felvételt. Fernand Pelloutier iszonyú energiabefektetéssel próbálta kiépíteni az „állásbörzék” (*bourses du travail*) munkaközvetítő intézményét, amelyeknek, egyéb feladataikon túl, össze kellene gyűjteniük minden munkavállalói igényt, s lebonyolítaniuk a felvételre kiszereződtetést (persze, szakszervezeti felügyelet mellett).¹⁴ Ám mivel a szakszervezeti csoportok erősen támadják, a terv életbeléptetése igencsak elhúzódik. A politikai mezőben a „haladás republikánusai”, illetve a független szocialisták képviselte reformista szárnyat érdekli a dolog. Főleg Léon Bourgeois látja át világosan, hogyan kapcsolódik a munkapiac szabályozása a munkanélküliség kérdésköréhez (mely a század elejére már elég sok fejfájást okoz: a munkanélküliek számát 300–500 ezerre

becsülik).¹⁵ De a munkanélküliség felszámolására tett javaslatai igencsak lagymatagok: „A munkaközvetítés megszervezése nyilvánvalóan elsődrendűen fontos.”¹⁶ Sajnálkozva konstatálja, hogy a helyhatósági és szakszervezeti irodák száma elenyésző, s felveti a munkanélküliség elleni biztosítás gondolatát, de mindezek felelősségét a szakmai csoportosulásokra hárítja.

A közhatalomnak ezért sokáig csak igen mérsékelt szerep jut a munkapiac megrendezésében s a munkanélküliség elleni harcban. Az 1891-ben létrehozott Munkaügyi Hivatal lelkesen lát neki, hogy jelentős dokumentációs anyagot gyűjtsön egybe, s megbízható statisztikákat publikáljon. E munka az 1906-ban létrehozott Munkaügyi Minisztérium keretei között ugyan folytatódik,¹⁷ valójában azonban semmi olyan tevékenység nem zajlik, amely valóban kiérdemelné a foglalkoztatáspolitikai nevet.

Emennek jegyében nagyon sokáig nem találunk mást, mint a korábban már részletesebben bemutatott munkaadói patronázs stratégiáit (lásd az 5. fejezetet). Ezek a csábítás és a kényszer sajátos egyvelegei: a „szociális előnyök” felvillantásával magukhoz vonzani, illetve megtartani akarják a munkást; a kőkemény szabályzatok erejével pedig megtörni és felszámolni ellenállását. Megtálalhatjuk továbbá – általánosabb értelemben – azt a fajta morális zsarolást, amelyet a filantrópok, a társadalomreformerek és a liberalizmus szószólói próbáltak a munkásokkal szemben alkalmazni. Igazodjatok a vágyait erkölcsi kordában tartó, jó munkás példájához, aki sosem hiányzik munkahelyéről! Mert ha nem, egyszerűen ott találjátok majd magatokat azoknak a szerencsétlen nyomorultaknak a seregében, akiket az ipari társadalom kivet magából.¹⁸ Hosszan hivatkozhatnánk megint arra az unalomig önisméltó irodalomra, amely a nép erkölcsjobbításának szükségességével van tele. Hogy ez az attitűd még a 19. század végén s a 20. század elején is milyen virulens, azt jól jelzi, hogy ekkor újra fellángolnak a csavargás letörésére tett erőfeszítések: az 1890-es években 50 ezer embert vettek őrizetbe, ebből 20 ezer eset került évente a bíróságok elé,¹⁹ s a visszaesőket kitoloncolással fenyegették. Próbálhatjuk ezeket az intézkedéseket a körülményekkel magyarázni, nevezetesen az akkori gazdasági válsággal, illetve a falvakra nehezedő nyomorral. De mivel közben a második ipari forradalom színrelépésével kirajzolódni látszik a munka új társadalmi rendje, mindez jelzésül is szolgál. Arra figyelmeztet, hogy sokba kerül, ha valaki ki akarja vonni magát az új rend alól. Egy-két évtizedre a csavargó ismét azzá az elretentő negatív példává válik, ami a preindusztriális társadalomban volt (lásd a 2. fejezetet): a társadalmonkívüliségnek azzá a figurájává, akinek írmagva kell szakadjon, különben folt esnék a munkaviszonyok szabályozását szorosabbra fonó társadalom szövetén.²⁰

Nemsokára azonban életbe lép a szabályozásnak egy új s jóval hatékonyabb módja. A keménykedés vagy a filantropikus ájtatosság imígyen adagolt dózisaik azért bizonyultak erősen korlátozott hatásúknak, mivel a tulajdonképpeni értelemben vett munkaszervezethez képest külsődlegeseek. Mindaddig, amíg nincs módunk egyébre, mint rábeszélni a munkást, hogy a szabályokhoz jobban igazodó magaviseletet tanúsítson, és meggyőzni őt arról, hogy éppenséggel saját érdeke kívánja meg tőle a nagyobb fegyelmet, addig fellázadhat mindezen kötelezettségek ellen, melyek csak morális mozgósi-

tásra képesek, vagy, odébb állva, kibújhat alóluk. A munkagép ezzel szemben másfajta – igencsak objektív – kényszereket fog megtestesíteni. A géppel nem lehet vitatkozni. Az ember vagy aláveti magát a munka megkövetelte technikai munkaszervezetnek és -fegyelemnek, vagy sem. Amint a technikai munkaszervezet elég erősnek bizonyul ahhoz, hogy kikényszerítse a maga megkívánt munkarendjét, azon nyomban vége a munkához való viszony (és a munkaviszony) „lazaságának”.

*Második feltétel: a munkás hozzáláncolása a kijelölt poszthoz, valamint a munkafolyamat, „az időfelhasználás pontos, elemekre bontott és szabályozott keretein belül” végigvitt racionalizálása.*²¹ Azok a törekvések, melyek a munkás viselkedését magának a munkafolyamatnak a technikai kényszereiből kiindulón kívánták szabályozni, s amelyek majd a taylorizmusban bomlanak ki teljesen, jóval korábbiak a 20. századnál. Charles Dupin báró már 1847-ben arról álmodik, hogy a „motorikus gép” fáradhatatlan mozgására alapozva megvalósíthassa a „folyamatos műszakot”:

Behozhatatlan előnnyel jár, ha szünetet nem engedve működtetjük a fáradást nem ismerő gépezeteket, s oly szűkre korlátozzuk a pihenőidőt, amilyen szűkre csak lehet. Haszon s nyereség szempontjából az lenne a tökély, ha a munka megszakítás nélkül folynék... Ennek megfelelően férfiakat s nőket, ifjakat, felnőtteket s időseket ugyanabba a műhelybe osztunk be, s egymással versenybe állítva – ha megengedtetik a kifejezés: párhuzamosan – dolgoztatjuk őket. A motor mechanikai gépezete pedig mindőjüket arra sarkallja, hogy mind hosszabb ideig dolgozzanak, a napszakra tekintet nélkül munkában legyenek, az egész folyamat pedig mind hasonlatosabb legyen az örökmozgó gépezetéhez.²²

Látnunk kell azonban, hogy e csodálatos utópia végeredményben a személyzet „egymással versengő” csoportjainak kizsákmányolásán alapul, vagyis az „emberi tényező” mozgósításán.

Ezzel szemben, a „tudományos munkaszervezés” bevezetése után a munkás nem egy külső kényszer foglya, hanem azon technikai műveletek egymásutániságáé, melyeknek szükséges időtartamát – kérlelhetetlen szigorúsággal – pontos mérések szabják meg. Így rögtön kiküszöbölhető lesz a munkás „lógása”, s vele együtt a kezdeményezésnek és szabadságnak az a szűk mezsgyéje, melyet a munkás addig megőrizhetett. Mi több, a felaprózott munkafeladatok leegyszerűsödnek, mechanikusan megismételhetővé válnak: ettől kezdve már szükségtelemmé válik a sokoldalú és sokoldalúan felhasználható szakképzettség. A munkást ezzel megfosztják attól az előnyös alkupozíciótól, amellyel szaktudása, mesteremberi mivolta korábban őt felruházta.²³

De a „tudományos munkaszervezés” hatásainak két olvasata is van. Egyfelől láthatjuk benne a folyamatot, amelyben a munkás elveszíti autonómiáját, s a piac a reprodukzív feladatokat a legalacsonyabb szintre szorítva egyneműsíti az általa igényelt szaktudásokat. A taylorizmussal foglalkozó legtöbb elemzés azonban, mivel elsődlegesen ezt a vonatkozást emeli ki, többnyire sajnálatosan leegyszerűsíti a problémát. Egyrészt hajlanak arra, hogy eszményítsék a korábbi idők munkásának szabadságát, akinek korlátlanul módjában állt tudását, tehetségét, szakképzettségét az érte legtöbbet kínálónak felajánlani. Ez valószínűleg igaz a kézműves mesterségek szaktudásának

azon örökösire, akik ritka és igen keresett szakértelemmel rendelkeztek. Ha azonban helyálló azt tételeznünk, hogy a taylorizmus főleg a nagyiparban tudott tért nyerni magának, akkor bizvást mondhatjuk, hogy többnyire a vidékről frissen jött, képzetlen és igen kevésbé autonóm munkásrétegekkel akadt dolga.

Másfelől tudomásul kell vennünk, hogy valószínűleg a termelés „tudományos” racionalizálása járult hozzá a legdöntőbb és leghatékonyabb módon a munkásosztály homogenizálásához. Kikezdte azt a mesterségek szerinti elkülönültséget, amely az egyes szakmák művelőinek zsinórmértékéül szolgált, s amellyel szorosan azonosultak. Az egyes ember elsődlegesen mint „kovács” vagy mint „ács” jelent meg a piacon, s csak másodsorban tartotta magát „munkásnak”. (A céhes, mesterlegényes rivalizálások, melyek jócskán túléltek az Ancien Régime-et, a karikatúra túlzásaival árulkodnak erről a szakmai „begörcsöslésről”.²⁴) Annál is inkább sikerült ezt kikezdenie, mert az egyes szakmákon belül is gyakoriak voltak az igen jelentős jövedelem- és státuskülönbségek a mesterlevéllel rendelkező segéd, a kézimunkás és a tanonc között... A munkafeltételek „tudományos” egységesítése ebben a közegben kovácsolhatta ki azt a munkásöntudatot, amely – a munkaszervezet embertelenségétől is sarkantyúzva – osztálytudattá forrhatott ki. 1936-ban az első üzemfoglalásokra a legmodernebb és leginkább gépesített iparvállalatoknál kerül majd sor... S ugyancsak a munkásság e „fellegréibaiba” toborozza majd a CGT és a Kommunisták Pártja maga legelszántabb aktivistáit.²⁵

Harmadsorban: a munkafeltételek egységesülése nem mehet el a szélsőséges egyenlőségig. Pontosabban fogalmazva: minél erősebben érvényesülne ez a tendencia, annál inkább vált ki ellenirányú, differenciáló hatásokat. Maga a tömegtermelés megköveteli, hogy elkülönüljenek egymástól azok, akiknek szűken csak primitív, végrehajtási feladatok jutnak (például a betanított munkás), és az ellenőrzést, illetve karbantartást biztosító személyzet (technikusok). A munkatechnológia e fejlődése más oldalról kiköveteli a tervezés és szervezés ügyeivel megbízott személyzeti állomány megerősítését és sokoldalúvá tételét, a vezető beosztások posztjainak létrejöttét.

Egységesülés és elkülönülődés: e kettős folyamat a második ipari forradalom első pillanataitól kezdve munkálkodik. S arra sarkall, hogy a taylorizmusról ne mint valami egyenfolyamatról gondolkodjunk, mely nem lett volna egyéb a munkástársadalom leigázásánál. Térnyerése ugyanis lassú, s igen speciális ipari közegekhez kötődik. Az első világháborút megelőzően a francia ipari népességnek alig 1 százalékát érinti ez az amerikai „találmány”.²⁶ Tegyük hozzá: a taylorizmus csak egyike az ipari munka végig gondolt szervezetmódját illető sok általános elképzelésnek, melyeknek gyűjtőnévül a 20-as években a „racionalizálás” terminus szolgál,²⁷ s ezen belül is a legszélsőségesebb válfaja (mindazonáltal Franciaországba importált változata jóval enyhébb lesz majd az eredeti verzióánál²⁸).

Végezetül: ezek a módszerek a taylorizmus eredeti hatókörébe eső ipari munkahelyeknél tágabb körben terjednek szét. Gyökeret vernek az irodákban, a nagyáruházakban s általában a „harmadik” szektorban. Vagyis „taylorizmus” helyett célszerűbb lenne arról beszélni, hogy lassan, fokozatosan kialakul a bémunkaviszony egy új dimenziója, melyet a munkafolyamat ma-

ximális racionalizálása jellemez, a munkafeladatok időzített összekapcsolása, a munkaidő és a nem munkával töltött idő szigorú elkülönítése, s ezek együttesen lehetővé tették a tömegtermelés feltételeinek megteremtését. Ebben az értelemben joggal mondhatjuk, hogy a munkaszervezésnek ez a módja, amely a munkaműveletek szigorú ellenőrzésére támaszkodva hajszolja a maximális termelékenységet, lényegi összetevője volt a modern bér munkaviszony létrejöttének.

Harmadik feltétel: olyan bérek, amelyek lehetővé teszik a munkásrétegek „új fogyasztási normáinak”²⁹ kialakulását, és módot nyújtanak arra, hogy a munkás maga is haszonélvezője legyen a tömegtermelésnek. Már Taylor is a bérek jelentős emelésével akarta elérni, hogy a munkás alávesse magát az új üzemi munkafegyelemnek.³⁰ De majd csak Henry Fordnál kapcsolódik össze koherens rendszerré a félautomata futószalag bevezetése nyomán megvalósuló tömegtermelés és a tömegfogyasztás közötti kapcsolat. A „*five dollars' day*” jóval több, mint csak a munkabér jelentős mértékű emelkedése. A modern munkás számára megnyíló lehetőség tételeződik benne: kivívhatja magának a jogot, hogy belőle is az ipari társadalom termékeinek fogyasztója válhassék.³¹

Jelentős újítás ez, fontos állomás a bér munkaviszony hosszú fejlődéstörténetében. E fordulópontig a munkás – legalábbis a munkaadói ideológiák szerint – olyan szereplőként jelenik meg, akinek termelési hozama legyen maximális, fogyasztása minimális. A lehető legtöbb terméket kell előállítania, a munkájából származó profit pedig annál nagyobb, minél lejjebb sikerül szorítani a bérét. E szempontból szignifikánsnak tekinthetjük, hogy valahányszor a munkaadók jónak látták, hogy bőkezűbbek legyenek annál, amit a bérekre vonatkozó „ökonómiai vastörvények” diktálnának, engedményeiket sosem pótlólagos bérkiegészítések formájában tették, hanem a betegeknek, balesetet szenvedetteknek, elaggottaknak nyújtott nem-pénzbeni szociális szolgáltatások formájában. E szolgáltatások segíthettek megakadályozni, hogy a munkások – családostul – teljesen elnyomorodjanak; fogyasztásuk mértékét azonban nem növelhették. Az is figyelemre méltó, hogy a munkás helyzetének javulását a munkaadók és a társadalomreformerek sosem úgy képzelték el, hogy módja nyílik többet fogyasztani, hanem olyan kötelezettségként, hogy – biztonságát növelendő – több pénzt takarítson meg, vagy magasabb biztosítási járulékot fizessen. Ők a munkásnak egyedül azt a fogyasztását ismerik el legitimnek, ami a legszükségesebbekre korlátozódik; arra, ami ahhoz kell, hogy decens módon biztosítsa munkaereje újratermelését, illetve családjának a megszokott szegényes szinten való ellátását. A többletfogyasztás elítélendő, mivel bűnözéshez, részegeskedéshez, munkahelyi lógáshoz vezet...

A munkások oldaláról ugyancsak a tömegtermelés kezdetével kap nyíltan hangot az az értelmezés, amely a jólétet explicit módon a fogyasztás növeléseként fogja fel. Alphonse Merrheim, a CGT akkori főtitkára 1913-ban ekképp nyilatkozik (némileg módosítva a „közvetlen érdekharc” aktivista szakszervezeti mozgalmáról elterjedt közkeletű képet, mely másra sem várna, mint hogy üssön a Nagy Leszámlás órája):

Nem korlátozza semmi a jólét utáni vágyakozást. Nem ellenzi ezt a szak-szervezeti mozgalom sem, épp ellenkezőleg. Mi egyéb lenne a célja a munkaidő csökkentését, a bérek növelését illető követeléseinknek, ha nem az, hogy mai érvénnyel, s nem a távoli jövőre halasztva fogalmazzuk meg a munkásosztály vágyait s következésképp fogyasztási lehetőségeit?³²

A fogyasztásnak a század elején a munkásság körében is bekövetkező fontosabbá válása annak a tömeges életmódváltásnak a hatását tükrözi, melynek háttérben a családi gazdálkodás visszaszorulása áll, s amely elsősorban a nagy iparvárosok munkásait érinti.³³ Az, hogy a munkástömegek már a preindusztriális társadalomban is, majd az ipari forradalom kezdetekor is képesnek mutatkoznak arra, hogy nyomorúságos béreik ellenére fenntartsák magukat, jelentős mértékben annak tudható be, hogy fogyasztásuk egy tetemes (bár nehezen számszerűsíthető) hányadát nem a piacról elégtették ki: megőrizték kapcsolataikat a szülőfaluval, volt egy vékonyka parcellájuk, részt vettek a mezőgazdasági idénymunkákban – s ez még az olyan „ipari” foglalkozásokban dolgozókra is érvényes, mint amilyenek a bányászok.³⁴

Ez a helyzet az ipar koncentrációjával, az iparvárosok létrejöttével megváltozik. A munkakörülmények egyöntetűvé válását az életkeretek és az életmódok egyöntetűvé válása kíséri. Bonyolult folyamat ez, mely hosszú évtizedekre elnyúlik. Befolyásolja a lakáskörülményeket, a közlekedést, s általában az ember viszonyát az őt körülvevő környezethez. S megváltoztatja az ún. „fogyasztói kosarat” is. De a munkásnépességnek egyre nagyobb hányada szorul objektíve olyan létfeltételek közé, amelyek a 19. század első felét jellemző pauperizmust idézik: a munkás messze szakad családjától és szülőföldjétől, társaival együtt uniformizált környezetbe zártan él, s gyakorlatilag azokra a megélhetési forrásokra hagyatkozhat csak, amelyekhez munkája révén jut hozzá. Hogy a hasonló okok ne vezessenek hasonló következményekhez, nevezetesen a tömeges elnyomorodáshoz, arra lesz szükség, hogy a munka ellenértéke, a bér, megszűnjék éhbér lenni.

„Fordizmusnak” a tömegtermelésnek a tömegfogyasztással való, olyan összekapcsolását nevezzük, melynek gyakori megvalósítása kétségkívül Henry Ford nevéhez fűződik. Ford így fogalmaz visszaemlékezéseiben: „Életem egyik legjövődolgozóbb vállalkozása az volt, amikor a nyolcórás munkanap bérét 5 dollárban szabtam meg. Amikor ezt 6 dollárra emeltem, az még ennél is jobb üzletnek bizonyult.”³⁵ Vagyis észreveszi, hogy újfajta viszony van kialakulóban a munkabér emelkedése, a termelés növelése és a fogyasztás növekedése között. Emez nemcsak abban áll, hogy a magasabb munkabér jobban ösztönöz a munkára, s így fokozza a termelékenységet. Szoros összhangban a termelékenység növekedésével kezd kirajzolódni egy olyan bérpolitika, melynek révén a munkás a társadalmi lét új színtereit hódítja meg a maga számára: most már nem csupán a termelésből veheti ki a részét, hanem a fogyasztásból is. Így kiszabadulhatott abból a sebezhetőségi zónából, amelyben eladdig arra volt ítélve, hogy – mindig éppen csak legfontosabbnak bizonyuló szükségletei kielégítésére képesen – úgyszólván egyik napról a másikra tengesse életét. Eljut odáig, hogy vágyai legyenek (Merrheimtől kölcsönzöm a kifejezést), s a vágyak kielégítésének társadalmi előfeltétele abban áll, hogy ki lehessen szabadulni az égető szükségletek rab-

ságából. Vagyis a szabadság oly formájában, mely képes felülkerekedni a közvetlen, jelen idejű szükségleteken, s akár tartós, nem közvetlenül nélkülözhetetlen javak fogyasztásában is kielégülést nyerhet. A „jólét igénye” – autó, lakás, háztartási gépek stb. – bármennyire is fintorogjanak ezen a moralisták, lehetővé teszi, hogy új élet nyíljen a munkásság előtt.

Valószínűleg túlbecsülnék Fordot, ha egyedül az ő érdemének tudnánk be a bérmunkaviszony e már-már antropológiai mutációnak tekinthető átalakulását. Olyan általános érvényű folyamatról van szó, mely messze túlnő a „többé-kevésbé automatizált futószalag” feltalálásán s egy amerikai nagyiparos bérlpolitikáján. Ez azonban nem változtat azon, hogy Ford tevékenysége révén kezd kibontakozni a bérmunkaviszonynak az a koncepciója, mely szerint „a fogyasztás módja benne foglaltatik a termelés feltételrendszerében”.³⁶ Mindez elég ahhoz, hogy a munkásság népes rétegei – jóllehet korántsem mindegyik – kilábalhassanak abból a szélsőséges nyomorból és állandó létbizonytalanságból, mely évszázadok óta osztályrészükül jutott.

Negyedik feltétel: a társadalmassult tulajdonból és a közszolgáltatásokból való részesedés. A munkás olyan társadalmi egyeddé válik, akinek részesednie kell a társadalom rendelkezésére álló, nem-piaci közjavakból. Visszautalnék itt a „transzferált tulajdon” előző fejezetben felvázolt megteremtésére, amely a bérmunkaviszony ugyanezen feltételrendszerébe tagozódik bele. Ha igaz, hogy az ipari forradalom kezdetén a társadalom életét a tömeges nyomor mérgezte meg, akkor az is igaz, hogy ennek leghatékonyabb ellenszere a kötelező biztosítás volt. A munkához kötődő soványka biztonsági védelmek hatása kiterjedhetett a munkán kívüli léthelyzetekre, hogy megvédje a munkást a teljes ellehetetlenüléstől. A társadalombiztosítások ezen első változataiban a szolgáltatások még túlságosan szegényesek ahhoz, hogy igazi újraelosztó funkciót tölthessenek be, és jelentősen befolyásolhassák a „fogyasztási normák” alakulását. Mindazonáltal a bérmunkaviszony egy olyan, történelmi helyzetre adott válaszának tekinthető, amelyben az emberek bérmunkás mivolta már egzakt módon definiálható, s a bérmunkások egzakt módon számba vehetőek (jogok – még a legszerényebbek is – csak világosan azonosítható jogállásokhoz kapcsolódhatnak, ez pedig feltételezi az aktív népeség fogalmának kialakítását, s az időszakos munkavégzés különböző formáinak lehatárolását). Olyan helyzetre adott válasznak, amelyben a bérmunkás helyzete tartós és megállapodott (egy olyan jog, mint a nyugdíjjogosultság, feltételezi a hosszabb időn keresztül huzamosan és megszakítatlanul végzett munkát), jogállása pedig önmagában elegendőnek és autonómnak bizonyuló státusként értékelődik (a védelemhez való jog mérlegelésében immár nem veszik figyelembe a családgazdálkodás nyújtotta forrásokat, illetve a „testközeli védelem” biztosította segítséget). Nyilvánvaló, hogy ez a modell speciálisan a nagyipari munkásságra érvényes, még akkor is, ha ennél jóval szélesebb rétegekre is kiterjed. Elismeri a munkások bérmunkás-létformájának sajátlagosságát, s egyben meg is szilárdítja azt, mivel biztosítja azokat a forrásokat, melyek baleset, betegség vagy az aktív munkaviszony megszűnte (tehát nyugdíjba menetel) esetén is biztosítják az önfenntartás lehetőségét.³⁷

Emlékeztessünk arra is, hogy a transzferált tulajdon kialakulása a társa-

dalmasult tulajdon (s elsődlegesen a közszolgáltatások) kifejlődésének keretei között megy végbe. A közszolgáltatások mind gazdagabb tartalmat adnak a különböző társadalmi csoportok részvételének a „társadalom életében”, még akkor is, ha e részvétel igen egyenlőtlen mértékű. A munkásosztály, mint erre majd még kitérünk, egyre jobb feltételekkel juthat hozzá olyan közjavakhoz, mint az egészség, a higiénia, a lakás, az iskoláztatás.

Ötödik feltétel: betagozódás egy olyan munkajogba, amely a munkást egy kollektívum tagjaként ismeri el, akinek szociális jogállása az egyéni érvényű munkaszerződés dimenziójánál tágabb körre terjed. A bérmunkaviszony kontraktuális dimenziójában is gyökeres változást figyelhetünk meg. Ezt a *Code civil* 1710. cikkelye úgy határozta meg, mint „olyan szerződés(t), amellyel a felek egyike kötelezi magát arra, hogy a másik fél számára valamilyen munkadíj ellenében elvégez valamely munkát”. Vagyis két, elvileg egyformán „szabad” egyed közötti tranzakció, melynek lényegi egyenlőtlenségi viszonyait sokan és sokszor hangsúlyozták. Léon Duguit a „szubjektív jog” kifejeződését látja benne, azaz „egy személynek azon hatalmát, hogy egy másik személyre rákényszerítse a saját személyiségét”.³⁸ Ennek helyébe mostantól egy szociális jog lép, amely „a szükségletekben megnyilatkozó közösség, valamint a munkamegosztás révén egyesíti egymással az emberiséget, s ezen belül különösen az ugyanazon társadalmi csoportba tartozókat”.³⁹

E kollektív dimenzió beszámítása eltolódást eredményez, melynek révén a szerződéses munkaviszony átalakul bérmunkás jogállássá. „A jogállás fogalma, mely jellegzetesen közjogi kategória, egy adott helyzet olyan objektív definíciójának eszméjét rejtí magában, melyet nem befolyásolnak az egyéni szándékok és akaratok.”⁴⁰ A munkások csoportjának kollektív fellépőként való jogi elismerése már a sztrájktilalmat eltörlő (1864-es), illetve a munkások egyesülési jogát elismerő (1884-es) törvényben is megmutatkozott. De az efféle vívmányoknak nincs közvetlen kihatása magának a munkaszerződésnek a szerkezetére. Hasonlóképpen nincs, hosszú-hosszú ideig még, semmiféle jogi értéke a munkaadók és dolgozók közötti, üzemen belüli egyezkedéseknek, melyeket általában egy-egy sztrájk vált ki vagy a sztrájk fenyegető veszélye. Csak a „szent összefogást” követően, amikor a munkásság részt vállal a háborús erőfeszítésekben, s ez szorosabbra fonja a társadalmi kötelékeket, fog majd az 1919. március 25-iki törvény jogi státust biztosítani a *kollektív szerződés* fogalmának. A kollektív szerződésben foglaltak felülírhatják az egyedi munkaszerződés tartalmában foglaltakat. Léon Duguit azon nyomban levonja az ebből adódó tanulságot:

A kollektív szerződés teljesen új jogi kategória, és tökéletesen idegen a polgári jog hagyományos kategóriáinak szellemétől. Olyan, a törvény erejével bíró megállapodás, amely két társadalmi osztály egymás közötti kapcsolatait szabályozza. Törvény erejével létesít állandó és tartós kapcsolatokat két társadalmi osztály között. Olyan jogi helyzetet teremt, amelyhez a két csoport tagjai egymással kötött szerződéseinek alkalmazkodniuk kell.⁴¹

Való igaz, a kollektív szerződés hatóköre jóval túlterjed a munkáltató és a munkavállaló között a munkaszerződés liberális értelmezésében tételezett

face to face kapcsolaton. A vállalat által egyénileg felvett, alkalmazott munkás a kollektív szerződésben foglalt megállapodásoknak lesz kedvezményezettje.

A törvény alkalmazásának tapasztalatai a kezdeti időkben lesújtóak. A munkások és a munkaadók egyaránt viszolyognak attól a gondolatától, hogy „alkudozó” tárgyalásokra fanyalodjanak. A „szociális partnereknek” a tárgyalásos rendezéssel szemben tanúsított ellenérzése (és akkor igencsak enyhén fogalmaztunk)⁴² ad magyarázatot arra, milyen szerepet játszott az állam az érdekegyeztetési eljárások kidolgozásában. Millerand-nak a munkástanácsok létrehozására irányuló, 1900-as erőfeszítései óta⁴³ az állam volt a munkajogi rendszer létrehozásának legfőbb szorgalmazója. Legalábbis addig, amíg színre nem lép a munkásosztálynak egy, a reformkövetelések mellé szegődő, azokban akár kitüntetett fontosságú célkitűzést, akár a forradalmi folyamatnak csak egy állomását látó része, hogy érvényt szerezzen saját nézőpontjának. E vonatkozásban 1936 történelmi fordulópont: egymásra talál a politikai akarat (a Népfront szocialista-kommunista többségű kormánya, mely minden megosztottsága ellenére a munkások érdekét képviselő szociálpolitikát akar kikényszeríteni) és a társadalmi mozgalom (az üzemeket júniusban elfoglaló munkások közel kétfélmillióan vannak). A Matignon-megállapodások új lendületet adnak a kollektív szerződéseknek, és kikényszerítik az alkalmazottak összessége által megválasztott képviselőkből álló üzemi bizottságok létrehozását.⁴⁴

De a Népfront időszakát nemcsak az említett „szociális vívmány” teszi a munkásság odüsszeiájának különösen jelentőségtelű, döntő, egyszóval törékeny időszakává.

A munkások helyzete

Olyan változásokat, amelyek csak hosszú távú folyamatokban tekinthetők át, mindig önkényes próbálkozás egy megadott időponthoz kötni. Hadd időzzem el, mégis, egy pillanatra 1936-nál. E konkrét évben ugyanis egyszerre ragadható meg az általam bemutatni kívánt modern bér munkaviszony kikristályosodása is, fordulópontja is. Ez az év jelentőségtelű állomás a bér munkásosztály történetében, hiszen az 1936-os reformokat alapvetően az váltotta ki, hogy a munkásság helyzete bizonyos módon előtérbe került. De vajon nem pírroszi győzelemről van-e szó? Milyen is ekkortájt a munkásság státusa a társadalmon belül? Abban a folyamatban, hogy végre meghatározó társadalmi erőként ismertessék el, hogy jogai gyarapodásával erejének tudatára ébredve akár az se legyen lehetetlen, hogy saját magában a holnapok, a jövő hajtóerejét lássa – 1936 valóban döntő állomást jelent. Másfelől viszont 1936 megpecsételi a *munkás partikularizmust*, azaz a munkásságot mind a társadalmi munkamegosztás, mind a társadalom egészen belül alárendelt helyzetbe taszítja.

A munkásosztály fontosságának elismerése, megerősítése oldaláról nézve az égbolt csupa derű, felhő sehol a láthatáron. Baloldali választási győzelem, a munkások elébe mennek a Blum-kormány döntéseinek (vagy rákényszerítik

akaratakat), elfoglalják az üzemeket, s azon nyomban addig sosem látott lendületet vesz a szociális jogok fejlődése. A munkaadók pánikba esnek, úgy vélik: vége! – a munkások megkaparintották a hatalmat.⁴⁵ „Mindent elérhetünk” – írja már 1936. május 23-án Marceau Pivert, a szocialista párt bal-szárnyának vezetője a *Le Populaire* oldalain.⁴⁶ „Mindent”, persze, dehogyan lehet elérni,⁴⁷ valami azonban tényleg lényegileg megváltozott. Bizonyosság erre az kiharcolt eredmény, mely akár másodlagos fontosságúnak is tűnhetne, ám mégis páratlan szimbolikus jelentőséget kap, ha a „lenézett bér-munkásság” történetébe ágyazva szemléljük: a fizetett szabadság. Ha csak néhány napra is, a munkás évről évre kiléphet abból a kényszerből, hogy életét a megélhetéséért élje fel. Kilépni abból, ami kötelező, azt a szabadságot jelenti, hogy ha csak rövid időre is, de saját magunkért vagyunk. E lehetőséget törvénybe iktatni: egyet jelent annak elismerésével, hogy a munkásnak is joga van arra, hogy „csak úgy” éljen a világba – vagyis mint a többiek, a járadékosok, a „burzsujok”, az arisztokraták, a vagyonosok, azaz: mint mindazok, akik – legalábbis a munkás képzeletvilágában – az életet önmagáért élvezik.

A munkaidő csökkentésének követelése egyike a munkásság leghosszabb múltra visszatekintő s legszenvedélyesebb követeléseinek. Úgy tűnik, már a céhlegények hajdani titkos társulásait is sokkal inkább az az igényük hívta életre, hogy befolyással legyenek munkaidejük megszabására, mint hogy béreik emeléséért harcoljanak.⁴⁸ Az 1848-as februári forradalom kiharcolja a 10 órás munkanapot, ám ezt azon nyomban visszavonják. A századelő szakszervezeti mozgalmának követelései között első helyen áll a heti munkaszüneti nap kivívása (ami 1906-ban teljesül majd) és a 8 órás munkaidő. A közvetlen „harc” mellett elkötelezett szindikalisták talán egyedül e két követelésre nem sütik rá a „reformizmus” bélyegét. A harcos május elsejének ez a legnépszerűbb jelszava, ez virít leggyakrabban a CGT plakátjain, röplapjain.⁴⁹ De a *megfizetett szabadidő* elnyerése szimbolikájában sokkalta többet jelent, mint a munkaidő csökkentését (a 10 órás munkanapot 1936 júniusában nyerik el a munkások), felszabadító hatása sokkal alapvetőbb, mint a bérek emelkedése nyomán a fogyasztásba való bekapcsolódás lehetőségéé. Annak hivatalos elismerését jelenti, hogy a munkás is ember, a munkának emberi méltósága van. A munkás *ember* is, nemcsak megállás nélkül robotoló lény, a munka pedig többé már nem a lét könyörtelen, egyhangú kényszere, hanem az a tevékenység, mely emberi rangját biztosítja. „Szociális vívmány” mivoltán túl kulturális forradalom is, mivel azzal jár együtt, hogy – még ha évente csak néhány napra is – megváltozik vele az élet, s az élet értelme is. Úgy tűnik, a kortársak így élték meg a fizetett szabadság élményét, már legalábbis azok, akiket lelkesedéssel töltött el a dolog. Mert nem hiányoztak persze azok sem, akik úgy nyilatkoztak, hogy szörnyű időket élünk, ha már a semmittevésért, naplopásért is pénzt adnak az embereknek, az meg már tényleg borzasztóságos, hogy ezek a micisapkás senkiháziak ellepik azokat a tengerparti strandokat, ahol eddigelé csak finom népek fordultak elő.⁵⁰

Túlzott fontosságot tulajdonítanánk annak a, valljuk meg, szerény horderejű rendelkezésnek, hogy a munkások évente néhány nap fizetett szabad-

sághoz jussanak? Ami azt illeti, ez az epizód (1936 „szociális vívmányai” közül az egyetlen, melyet nem vontak vissza) jól példázza, hogy mennyire *függő* – s ebből következően, óhatatlanul instabil – a 30-as évek vége felé a munkásosztálynak a társadalmon belül elfoglalt helyzete. Egyfelől, a kirekesztettség hosszú időszaka után, kezd léthelyzetében hasonlóná válni a társadalom többi részéhez. S éppen e két, mostanáig gyökeresen különböző léthelyzet és életmód közeledését jelképezi mintegy a fizetett szabadság. Soványka időmetszetében a munkásélet magára ölti a „burzsoá” létezés mód egyik lényegi elemét: azt, hogy szabadsága nyílik megválasztani, hogyan töltsé idejét. S akár még azt is választhatja, hogy nem csinál semmit, mivel a megélhetés könyörtelen, mindennapos kényszerének szorítása fellazul. Évi néhány napra munkássors és burzsoá létmód *közös metszetben* zajlik.

S mégis, ezzel együtt, igencsak virulens marad az alárendeltségként megélt munkás elkülönültségtudat, mely az osztályantagonizmusok forrása. A fizetett szabadság ellen felhorgadó „polgári” indulat, melyben osztoznak a független kisiparosok, a kiskereskedők stb. (s e „satöbbibe” beleértendő az egész nem-bérből-élő Franciaország), jól mutatja, mily őszöreg e választóvonal. Ez az attitűd újra felszínre hozza (s majd’ ugyanolyan gorombán, mint régen) a tulajdonososztályok sok évszázados megvetését azzal a munkással szemben, aki nem dolgozik, s nyilván csak és kizárólag erkölcsi romlottsága lehet magyarázat tétlenkedésére, mivel a munkától ellopott szabadidőt nem tudja másra használni, mint züllött hajlamai kielégítésére, naplopásra, részegeskedésre, bujálkodásra. A munkásnak nem lehet más a létezés módja, mint a dolgos munka: nem tautológia ez, hanem morál és társadalom egybecsengő ítélete, mellyel mindenki egyetért, aki érényesen gondolkodik, s amely a meggörnyedt hátú munkást örökre hozzáláncolja az anyagi termeléshez.

A fizetett szabadsággal kapcsolatos attitűdök azonban a munkásság oldaláról is azt mutatják, hogy korántsem szűnt meg bennük a társadalmi függőségtudat. Szabadidős tevékenységek? Oké, de „plebejus” módra! Megvan bennük a büszkeség, hogy ez most már ugyanúgy jár nekik is, mint másoknak, de az a tudat is, hogy e szabadság korántsem magától értetődő, inkább valami csoda révén adódik, s ki kell érdemelni azzal, hogy megtanuljuk, hogyan éljünk vele, még ha jámbor szórakozásokról van is szó. „A munkásosztály győzelemre tudta vinni a szabadidőért vívott harcát, most győzelemre kell vinnie a felhasználása megtanulásáért vívott harcot” – mondta Léon Lagrange.⁵¹ A munkástömegek szabadidős tevékenységeinek megszervezése (mely a Népfront tevékenységének és eredményeinek fontos és originális részét képezi) pontosan arról árulkodik: fontosnak tartják elkerülni, hogy a szabadidő öncélú henyéléssel teljék. S ebben egyszerre jut kifejezésre az osztálykülönbségek erőteljes tudata s egyfajta pragmatikus moralizmus: a szabadidőt ki kell érdemelni, méltónak kell rá bizonyulni, s értékesen kell kitölteni. Tudnunk kell másnak lenni, mint a gazdag naplopók, a társadalom élőködői. Kultúra, sport, egészség, természetközelség, egészséges (tehát fülledt erotikától mentes) kapcsolatok a fiatalok között stb. – ezeknek kell átítatniok azt az időtartamot, mely fölött nem a munka uralkodik. Csak semmi holtidő! A szabadság nem anarchia, s nem is öncélú élvezethajhászás. Le kell főzni a burzsujt, ki kell dolgozni a szabadidő helyes eltöltésének módját.

A törekeny szabadság e röpké pillanatain túl azonban felsejlik a helyzet visszája, nevezetesen az, hogy továbbra is az elidegenedett munka marad az a talapzat, melyre a munkásosztály társadalmi státusa épül. Az 1936-os szociális vívmányok elnyerésében a nagyipari munkásság játszotta a vezető szerepet.⁵² Márpedig ezekben az 1936 júniusában elfoglalt üzemekben a munkafeltételek a „tudományos munkaszervezés” különböző változataihoz igazodnak: munkabeosztás, normázás, állandó felügyelet, a teljesítményhajsza kényszere, munkáltatói önkény, lekezelő magatartás mindazok részéről, akik – így vagy úgy – a felsőbbiséget képviselik. Elegendő beleolvasni Simone Weil könyvébe: megtalálunk benne mindent azzal a „felaprózott munkával” kapcsolatban, melyet a színrelépő munkaszociológia állít majd az érdeklődés homlokterébe.⁵³ De a munkához való viszonyok ezt a formáját nemcsak a termelés technológiai követelményei, a munkafeladatok megosztottsága, a munkaritmus determinálja... A munkához való technikai viszonyban a kiszolgáltatottságnak és megfosztottságnak teljességgel *társadalmi* viszonyrendszere közvetítődik. Simone Weil rendkívül nagy hangsúlyt fektet a „satuba fogó kiszolgáltatottság” bemutatására,⁵⁴ mely a munkásnak a termelő munkában elfoglalt helyzetét jellemzi. Neki csak végrehajtási feladatok jutnak. Konceptió, gondolat, fantázia...? ne ártsd bele magad! Márpedig, s éppen azért, mert nem egyszerűen technikai a viszony a munkához, hanem *társadalmi* viszony, e függőségi helyzetből nem lehet a műszak végén megválni, s benn hagyni az öltözőszekrényben. Éppen ellenkezőleg, ahogyan Yves Montand éneklő a *Luna Park*-ban, a gyárkapun kívül is ellenpontozza a világot. Bizonytal mondhatjuk Alain Touraine-nel együtt, hogy „a munkás öntudatát mindig kettős igény vezérli: a teremtő alkotás, s annak *ekként* való társadalmi elismertetése”.⁵⁵ De ha így van, akkor az esetek többségében e tudat igencsak szerencsétlen megfosztottságtudat; annak felismerése, tudniillik, milyen diszharmónia van, üzemen belül s kívül egyaránt, a társadalom gazdagságát teremtő munkás szerepének fontossága s a közösségtől cserébe kapott (pontosabban nem kapott, megtagadott) elismerés között. A munkás sorsát munkahelyi függőségi helyzetének és lenézett társadalmi pozíciójának összefonódása határozza meg. „Semmi meghitt érzés nem köti a munkásokat azokhoz a helyszínekhez és azokhoz a tárgyakhoz, amelyek között életüket elfecsérlik és felélik; az üzem saját hazájukban idegenné, száműzötté, gyökértelenné silányítja őket.”⁵⁶

Kétségtelen, hogy ez az ellentmondás elsősorban a racionalizált munka modern formáinak alávett nagyipari munkásság léthelyzetében érhető tetten, s ők kisebbségi csoportot alkotnak a munkásságon belül.⁵⁷ Ekként *szélsőséges* megnyilvánulása annak, ami a munkások helyzetében általános, közös jellemző; annak, hogy átérzik azt a társadalmi leértékelést, mely a fizikai munkának kijut. A munkás kétségtelenül nélkülözhetetlen, ám minden társadalmi elismertséget, méltóságot nélkülöző, merőben végrehajtási feladatokra szorított tevékenységének e felfogása teljesen bevettnek számít, s egyként érvényes minden fajta fizikai munkára. A munkásság helyzetének első tudományos igényű elemzése is ezt a tételt állítja gondolatmenete középpontjába:

A munkás helyzete gyökeresen különbözik az alkalmazottétól és a tisztviselőétől, akik, akárcsak ő, szintűgy nem önálló vállalkozók, ám akiknél a végzett munkán túl megfizetik a szolgálatban töltött időt, az értelmi vagy erkölcsi kvalitásokat (...) A munkás munkájában csak a mechanikus és kvázi gépies műveleteket fizetik meg, mivel a munkásnak tartózkodnia kell minden önálló kezdeményezéstől, s arra kell törekednie, hogy egyszerűbb vagy bonyolultabb, de mindenképpen monoton feladatot ellátó, biztosan és alkalmasan működő szerszámként működjék.⁵⁸

A munkás – mint tudjuk – nem gondolkodik, s a születőfélben lévő szociológia bebizonyítja, hogy nem is képes a gondolkodásra. Mint majd látni fogjuk, ez lesz annak a monumentális összegző munkának a vezéreszméje, melyet François Simiand 1932-ben a bér munkásságnak szentel.⁵⁹ A munkás munkája továbbra is a munkatevékenység legalja fajtájaként definiálódik, mely technikai értelemben a legigénytelenebb, társadalmilag a legkevesebb méltósággal rendelkező.

A munkások nem feltétlenül osztják a munkának ezt a felfogását, mely egyaránt jellemzi a szociológia és a közgazdaságtan tudós konstrukcióit, illetve az uralkodó osztályok elképzeléseit. A munkásmozgalom a kezdetektől fogva igyekezett hitet tenni a kétkezi, fizikai munka méltósága és társadalmi fontossága mellett, hiszen ő minden gazdagság forrása. (Már az 1840 és 1851 között a maguk a munkások által szerkesztett és kiadott *L'Atelier*-nek is ez volt a fő üzenete.) Később tanúi lehetünk majd annak is, hogy egyes munkásfigurák (például a bányász, a fémipari munkás) hősleg felmagasztosulnak, egyfajta prométheuszi világnézet hordozóiként.⁶⁰ De a munka e felmagasztalása nem vet véget a munkás kiszolgáltatottságtudatának. Éppenséggel a méltóság tételezésének és az alárendeltség megélt tapasztalatának ez az ötvöződése képezi a munkásság osztályöntudatának alapját. Ez konfliktusokban kovácsolódott ki, abból a kollektív felismerésből kiindulva, hogy a munkás meg van fosztva munkája gyümölcsétől. Ennek visszakövetelése meg sem fogalmazódhatna az alárendeltségtudat megléte nélkül. Ez az érzés a hajtómotorja annak a küzdelemnek, mely vissza akarja nyerni a munkának azt a méltóságot, melyet a kapitalista társadalmi rend „elidegenített” tőle.

A munkásosztály létviszonyait az 1930-as évek társadalmában úgy jellemezhetnénk tehát, mint olyan *viszonylagos integráltságot*, mely csak alsóbbrendű pozíciókba tagol be. A társadalmi tagságot biztosító elemekre rámutattunk már: társadalombiztosítási formák, munkajog, jobb bérek, a tömegfogyasztásba való bekapcsolódás lehetőségei, viszonylagos hozzáférés a társadalmasult tulajdonhoz s még a szabadidős tevékenységekhez is. Mindezen vívmányok közös vonása, hogy azzal járultak hozzá a munkásosztály létviszonyainak *stabilizálódásához*, hogy sikerült felszabadítaniuk a közvetlen és azonnali szükségletek szorító parancsa alól. Ebben az értelemben a munkás-sors igencsak különbözik az iparosítás kezdeti időszakának proletársorsától, melyet a minden pillanatban fenyegető sebezhetőség jellemezett. S ebben az értelemben beszélhetünk integrációról is: a munkásosztály, kikecmeregve az őt gyakorlatilag a társadalmi lét peremvidékeire száműző kirekesztettségéből, újra otthont nyert a társadalomban.

E repatriálást azonban mégis a kettősség jellemzi. Értsük meg jól: ket-

tősség, ez azonban nem jelent feltétlenül kettős társadalmat. Mi egy kettős társadalom? A kirekesztés olyan társadalma, melyben egyes csoportoknak semmijük nincs, s ezért nem is számítanak semminek. Az itt felidézett modellben egyszerre lelhetők fel szakadáspontok is, meg kölcsönös függőség is; olyan uralmi viszonyok jellemzik, amelyekben az alávetett osztályok sorsa mégsem a levegőben lóg. De a *függőségi helyzettel megférő, összebékélő függetlenség* fenntartja azt az érzést, hogy az uralmon lévők s a társadalom aljára szorultak érdekei egyetemesen szemben állnak egymással. Egy ilyen társadalmi struktúrát nem lehet másként megélni, mint a „mi” és az „ők” azon fajta polarizáltságán keresztül, melyet Richard Hoggart írt le remekül.⁶¹ „Mi” nem bábok vagyunk, megvan a magunk méltósága, jogaink vannak, rendelkezünk a szolidaritás és a szerveződés megfelelő formáival. Hát akkor legyen respektusunk is! A munkás nem cseléd, nem görbed egészen a szűkség rabigájába, nem játékszere gazdája kénye-kedvének. Ennek felel meg az a munkásbüszkeség, mely inkább választja azt, hogy valahogy magától jusson á-ról bé-re, mintsem segélyért kérincseljen. Elboldogulunk „mi” magunktól is. De „ők” azért egy egészen más világ. „Övék” a gazdagság, a hatalom, „ők” hozzájutnak a legitim kultúrához s az élet egy sor olyan kellemes oldalához, amivel „nekünk” sosem adatik meg találkozni s részesülnünk belőlük. „Ők” felvágóságok és sznobok, s még akkor is gyanakvással kell szemlélünk „őket”, amikor azt hangoztatják, hogy a javunkat akarják, mivel mindig készek az átverésre, s képesek befolyást gyakorolni arra is, amibe nekünk sosem lehet beleszólásunk.

A választóvonal létezéséről való tudást fenntartja az a tapasztalat, melyet a munkásosztály nap mint nap megél a társadalmi létezés valamennyi terepén, legyen szó fogyasztásról, lakásról, iskolai tanulmányokról vagy munkáról. A fogyasztás, mint már utaltam rá, többé nem korlátozódik a közvetlen létfenntartáshoz elengedhetetlen szükségletek kielégítésére; a munkásosztály bekapcsolódik a „tömegfogyasztásba”. De a munkásháztartások költségvetésének még a 30-as évek végén is 60 százalékát emésztik fel a táplálkozási kiadások. (1856-ban ez az arány 70 százalék volt, 1890-ben pedig 65 százalék.⁶²) Maurice Halbwachs is, Veblen is kimutatta, mik az „antropológiai” következményei annak, ha a családi költségvetés nagyobb hányada fordítódik élelmiszerekre. Ha kevés pénz jut azokra a kiadásokra, melyek nem a közvetlen biológiai lét fenntartását és újratermelését szolgálják, óhatatlanul csorbul és csorbul a társadalom életében való részvétel lehetősége.⁶³ Halbwachs elemzése 1912-ből valók, de a helyzet, lényegét tekintve, huszonöt évvel később sem változott: a 19. század végétől a 30-as évekig a nem élelmiszere fordított kiadások a munkásháztartások költségvetésén belül mindössze 5 százalékponttal nőttek.

A munkáslakás sem az az „infernális odú”, amilyenek a 19. századra érvényesen Michel Verret leírja, de az egészségtelen lakáskörülmények és a túlzásfoltosság még mindig túlnyomóan jellemző. Egy 1926-os párizsi vizsgálat kimutatja, hogy még mindig minden negyedik lakónak fél szobánál kevesebb hely jut, s hogy az iszonytató garnizállókban még mindig legalább 320 ezren tengődnek. A helyzet később sem javul sokat. A 30-as évek végén Franciaországban évente 70 ezer lakást építenek – szemben a németországi 250

ezerrel.⁶⁴ A kertvárosok urbanizmusának fű csak néhány szocialista vagy radikális vezetőségű városban terem, és a Le Corbusier-féle *cité radieuse* típusú kísérletek egészen kivételesnek számítanak. Ráadásul célközönségük sokkal inkább a születőfélben lévő hivatalnok- és középréteg, mintsem a munkás-ság.⁶⁵

Ami az oktatásügyet illeti, a középiskolai tanulmányok ingyenességét csak 1931-ben sikerül kivívni. Az erre a szintre feljutók létszáma 1880 és 1930 között igencsak állandónak bizonyult, átlagosan 110 ezer főnek.⁶⁶ Ami egyértelműen jelzi: az alsóbb osztályok gyerekei „benragadnak” az alsófokú képzés csatornáiban. A túlzásba vitt, s ezért a népi rétegeket „elgyökértelenítő” taníttatás veszélyének témája monoton egyhangúsággal van jelen a korszak irodalmában.⁶⁷ Jean Zay, a Népfrent minisztere 14 éves korig tolja ki a tan-kötelezettséget; megpróbál közös törzsanyagot kidolgoztatni a diákoknak, illetőleg megpróbál beiktatni egy pályaválasztásra felkészítő évet. De az oktatás (viszonylagos) „demokratizálására” egészen az ötvenes évekig kell vár-nunk.

Ami az alkalmaztatási viszonyt illeti, aláhúztuk már a munkásokra a munkahelyen jellemző függőségi helyzetet. Adjuk hozzá ehhez azt, hogy a 30-as években a munkaerőpiacra még mindig egy, a bizonytalanságból, az elbocsátásnak abból a fenyegetéséből kisarjadó mobilitás a jellemző, mely fenyegetéssel szemben semmiféle munkajogi rendezés nem ad védelmet. A pár órás, pár napos konkrét feladat elvégzésére szóló megállapodások a leggyakoribbak. Az esetek többségében nyoma sincs írásos szerződésnek, s nincs előzetes megegyezés a szerződéses viszony időtartamáról sem. A munkás „felmond”, a munkaadó „elbocsát”, ha éppen úgy adódik. Egyik is, másik is, rendkívül könnyen megy.⁶⁸ És persze ott van a munkanélküliség jelentette fenyegetettség, melyet a 30-as évek elejének gazdasági válsága csak kiélez. Legkíméletlenebbül a bevándorlókat érinti: az első világháború vereszeségét követően Franciaországba bevándorolt, közel 2 millió idegenből 600 ezret utasítanak ki az országból. De a válság a „benszüllötteket” sem kíméli meg. 1936-ban egymillió munkanélkülit tartanak nyilván.⁶⁹ A Népfrent „nagy pillanata” a gazdasági és társadalmi instabilitásnak arra az időszakára esik, amelyet nemsokára az összeomlás drámája temet maga alá.

Végeredményben – s ezt hangsúlyozni próbáltuk – a kötelező biztosítás olyan eljárási eszköz, mely döntő hatásúnak mutatkozik a munkásosztály sebezhetőségének felszámolásában. De hatásai az 1930-as években még alig mutatkoznak meg. A munkásnyugdíjak összege egyszerűen nevetséges; figyelembe véve a tőkésedési időt és a munkásság halálzási mutatóit, azt mondhatjuk, a „haszonélvezők” száma alatta marad az egymilliónak.⁷⁰ Ebben az évtizedben majd’ ugyanannyi idős munkás remélheti megélhetését egyedül csak a közsegélyezéstől, mint amennyi a kötelező szociális ellátásokra támaszkodhat.⁷¹

Ha mindeme jellegzetességeket egy kalap alá gyűjtjük, kiderül, milyen tartósan él tovább a munkásra jellemző partikularizmus. Életszínvonal, iskolázottsági szint, életmód, munkához való viszony, a társadalom életében való részvétel foka – egybehangzóan rajzolják ki a munkáslétnak azt a „sorsszerűségét”, mely társadalmi osztállyá kovácsolja őket. Többé már nem az a

„lebegő kaszt (...) mely szétszívároგ a társadalomban” – ahogyan Lamartine fogalmazott, az ipari fejlődés korszakának első fázisában (lásd az 5. fejezetet). De „a munkások társadalmi és kulturális elszigetelődése elég nagy ahhoz, hogy osztályviszonyok alakuljanak ki valós csoportokat megtestesítő társadalmi egységei között”.⁷² Bizonyosan gyanakvással kell fogadnunk a munkáslétnek azokat a, manapság mind nosztalgikusabb formákat öltő bemutatásait, melyek emennek morális ereje, szünet nélkül megnyilvánuló szolidaritása, egyszerű életörömei és társas kapcsolatainak mélyen emberi melege fölött érzelegnek. Mindez nem változtat azon, hogy egyrészt a társadalmi hierarchia alá szorítottságából következően, de ugyanakkor belső kohéziója folytán is, a munkásosztály életvilága úgy jelenik meg, mint ami része a nemzet életének, ám ugyanakkor sajátos érdekek és aspirációk köré szerveződik.

E helyzet jól mutatja, mennyire bizonytalan az 1930-as éveket jellemző integrációs modell, mely egészen az 50-es évekig meghatározó marad. Ne ébredt volna épp eléggé tudatára a munkásosztály az őt megillető jogoknak („túlontúl mohóvá vált” – fogalmazznak majd ellenfelei), osztályharcossága ne éleződött volna odáig, hogy végét szakassza társadalmi alávetettségének? E bizonytalan helyzet kétféle átalakuláshoz is elvezethetett: újabb s újabb „szociális vívmányok” kiharcolásához, az „őket” és „minket” elválasztó távolságok fokozatos csökkentéséhez – vagy pedig a hatalomnak a szervezett munkásság által történő átvételéhez. A választás, ha egyszerűbben fogalmazzunk: reform vagy forradalom! A 30-as évek végére a szociális kérdés ekként nyer új megfogalmazást.

Nem annyira két egymással összebékíthetetlen képlettel van dolgunk, mint inkább olyan opciókkal, melyek ugyanazon feltételegyüttesből, a gyakorlati tapasztalatnak ugyanazon talapzatából bomlanak ki. A munkásosztály most már nincs abban a helyzetben, hogy „csak a láncait” veszíthetné. Ezért verhet gyökeret a munkásmozgalomban „a megvédendő és elérendő célkitűzések pozitívan kifejtett princípiuma”.⁷³ Ez a realizmus arra ösztönöz, hogy a munkások egy, a maga próbáját már kiállt (mert fontos vívmányokat meghonosító) reformizmus mellett lépjenek fel. Nem jelenti azonban szükségszerűen a munkás messianizmus végét. A kombattáns mozgalmár képzeletvilágában 1936 a 48-as forradalom és a Párizsi Kommün mellett foglal helyet; azon nagy történelmi pillanatok sorába tartozik, amikor fel-felvillant a társadalom alternatív megszervezésének lehetősége. Az 1936-ban öntudatra ébredt „generáció” a német megszállásra az Ellenálláshoz csatlakozva reagál, ez a generáció ad majd lendületet a nemzeti felszabadulást követő, igen kemény társadalmi küzdelmeknek, s alkotja majd, elsősorban a CGT keretei között, azt a magot, mely kombattáns osztályattitűdöket fog képviselni.⁷⁴

Azonban a velük szemben felsorakozó ellenfelek száma sem kevés. Az alternatíva másik oldalán a fasiszta fenyegetés ölt testet, s az a konzervatív Franciaország, mely – akárcsak 1848-ban vagy 1871-ben – másra sem vár, mint hogy revánsot vehessen. Elegendő futólag átlapozni a korabeli sajtót, hogy ráébredjünk, milyen heves és éles politikai és társadalmi antagonizmusokkal terhes ez az időszak. Henri Béraud már 1936. május 8-ikán így próbálja a *Gringoire* nevű lapocskában a franciáknak a „vörös veszéllyel” szem-

ben érzett félelmét mozgósítani: „Ragaszkodtál, ugye, öreg, a kis kerteskédhez, a törzskávéházadhoz, a haverokhoz, az autódhoz, a választójogodhoz, a szokott újságodhoz, amiben jót szórakoztál a »kis színeseken«, meg a jópofa cikkeken? Nos, haver, mindennek búcsút mondhatsz!”⁷⁵ A másik oldalon viszont, 1938-ban, amikor politikai téren a Népfront bukása gyakorlatilag már visszavonhatatlan, Paul Faure így fogalmaz a *Le Populaire*, a szocialista párt hivatalos lapja hasábjain: „Aki tagadja az osztályharcot, az nemet mond a napfény viláosságára.”⁷⁶

Fordította Léderer Pál

Jegyzetek

1. Amikor „súlypontot” említünk, ez természetesen csak az „ipari társadalomra” érvényes. A 19. század elején (és még sokáig) Franciaország túlnyomórészt paraszti társadalom. Az ipari fejlődés nyomán kiéleződő szociális problematikára áttételes módon úgy is lehet reagálni, hogy megkíséreljük lefékezni az iparosítási folyamatot. Richard Kuisel „kiegyensúlyozott liberálisizmus” néven foglalja össze mindazon stratégiákat, melyeknek alapjául egyfelől az ipari munkássággal, a városok növekedésével, a népi gyökereket „elsorvasztó”, túlságosan általánossá és absztrakttá váló oktatással szembeni gyanakvás szolgál, illetőleg megfordítva, mindazon kategóriák lelkes támogatása, melyeknek stabilizáló hatása lehet a társadalmi egyensúlyra (önálló iparosok, kiskereskedők s főleg a kisbirtokos parasztság). „Fokozatos és kiegyensúlyozott növekedés, melynek hála, a gazdaság valamennyi szektora ugyanazon ütemben fejlődik, anélkül, hogy a hatalmasok kiszorítanák a kisembereket, a városok elszívják a falvak életerejét... – ez volt hosszú időn keresztül a nemzeti prosperitás eszményi képe.” (R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, francia fordítás, Paris, Gallimard, 1984, 72. old.) *Small is beautiful*. E társadalmi-gazdasági kontextus a visszája annak a folyamatnak, melynek kibontására itt törekszem. Ebben leli magyarázatát, hogy az ipari fejlődésnek csak nagy lassan sikerült a maga bélyegét a francia társadalom egészére rányomni. Azt mondhatjuk, hogy Franciaország csak a második világháború után „hódolt be” az ipari társadalomnak, vagyis mindössze néhány évtizeddel azelőtt, hogy annak általános összeomlása bekövetkezett volna.

2. A bérmunka társadalmának fogalmát e fejezetben a neki Michel Aglietta és Anton Bender által tulajdonított értelemben használom (*Les Métamorphoses des la société salariale*, Paris, Calmann-Lévy, 1984), s arra törekszem, hogy részletesen kibontsam szociológiai következményeit.

3. Uo., 7. old.

4. R. Salais: „La Formation du chômage comme catégorie: le moment de années 30”, *Revue économique*, 1985 március, 342. old.

5. Mi sem természetesebb, mint hogy jellemző tulajdonságai nemcsak hogy nem érvényesek egészében a 20. század első, az ipari fejlődés kezdeti szakaszát jelentő felének munkásságára, de még annak nagyobbik hányadára sem (igen sokáig meghatározó túlsúllyal szerepelnek a kézművesek, a „protoindusztriális” képződmények, a részidőben alkalmazott bérmunkások, akik jövedelmeik jelentős részét másfajta tevékenységekből, illetve a családgazdálkodásból nyerik). Mindazonáltal benne leljük fel annak csíráját, amivé az ipari társadalomban majd domináns szerepet betöltő, s a nagyipari munkásságban megtestesülő bérmunkásság válik.

6. A kifejezést – az első ipartelepek munkásainak mobilitását jellemzendő – S. Pollard használja (*The Genesis of Human Management*, London, 1965, 161. old.).

7. Lásd pl. R. Boyer: *La Théorie de la régulation: une analyse critique*. Paris, La Découverte, 1987.

8. Amikor a bérmunkaviszonyt annak modern, „fordista” változatára szűkítjük le, szem

elől tévesztjük azokat a módszertani követelményeket, melyek betartása nélkül nem lehet eljutni a bérmunkaviszony szigorúan precíz definíciójához, illetve a valóságos feltételeire jellemző társadalmi-antropológiai kondíciók tisztázásához. (Az e kérdés körül kirajzolódó eltérő álláspontokhoz lásd *Genève*, 1991, n° 9.) Ami engem illet, fenntartom azt a véleményemet, hogy nemcsak hogy az iparosodás kezdeti időszakára (vagyis még a „fordi” modell előtti időkre) vonatkoztatva jogosult bérmunkás léthelyzetekről beszélnünk, de még a „preindusztriális” társadalom kapcsán is (lásd a 3. fejezetet) – azzal a nyilvánvaló megszorítással, hogy emezeket nem mossuk egybe a „fordista” bérmunkaviszonnyal. A purista álláspont, a maga teljes szigorában, egyébiránt még a modern időkre sem alkalmazható érvényesen, mivel a szűken vett „fordi” modell (futószalaggal, szigorú munkaidőméréssel stb.) mindig is kisebbségbe szorult, még az ipari társadalom „csúcsidőszakában” is. (Lásd ehhez M. Verret-t – *Le Travail ouvrier*, Paris, A. Colin, 1982, 34. old. –, aki a 70-es évek végére 8%-ra teszi a szoros értelemben vett futószalagnál dolgozó munkások számát, s 32%-ra azok arányát, akik automatizált gépeken dolgoznak.)

9. C. Topalov: „Une révolution dans les représentations du travail. L'émergence de la catégorie statistique de »population active« en France, en Grande-Bretagne et aux États-Unis”, sokszorosított kézirat, 1993, 24. old., illetve *Naissance du Chômeur, 1880–1910*, Paris, Albin Michel, 1994.

10. W. Beveridge: *Royal Commission on Poor Law and Relief Distress*, V8 függelék, House of Common, 1910. Idézi C. Topalov: „Invention du chômage et politiques sociales au début du siècle”, *Les Temps modernes*, n° 496–497, 1987 november–december. Beveridge, az angol társadalombiztosítás tető alá hozója ekkor kezd ismertté lenni, az *Unemployment, A Problem of Industry* (London, 1909) című munkája révén.

11. S. és B. Webb: *The Prevention of Destitution*, London, 1911. E kérdést illetően az angol társadalomreformerek álláspontja egybehangzó. Lásd P. Allen. *The Unemployed, a National Question*, London, 1906. A „policies of decasualisation” összegző bemutatásához (a kifejezésen azon intézkedések összessége értendő, melyek a célból hozatnak, hogy felszámolják az időszakos alkalmaztatási formákat, s igazi munkaerőpiacot hozzanak létre) lásd M. Mansfield: „Labour Exchange and the Labour Reserve in Turn of the Century Social Reform”, *Journal of Social Policy*, Cambridge Univ. Press, 1992.

12. 1911-ben a francia aktív kereső népesség 47%-a bérmunkás; a munkaadók és alkalmazottak aránya 3:7, miközben Nagy-Britanniában a bérből élők aránya megközelíti az aktív népesség 90%-át. (Lásd B. Gibaud: *De la mutualité à la Sécurité sociale*, Paris, Éditions ouvrières, 1986, 54. old.)

13. Lásd B. Monthez: *Systèmes de salaire et politiques patronales*, Paris, Éditions du CNRS, 1967. A bandagazda a munkaadóval szerződik egy adott feladat elvégzésére, s maga fizeti az általa szerződtetett munkásokat. Ezt a munkások körében rendkívül népszerűtlen gyakorlatot 1848-ban eltörölték, de azon nyomban vissza is állították, s még a liberálisok támogatását is bírta (pl. egy Leroy-Beaulieu-ét), akik két szempontból is rendkívül előnyösnek tartották ezt a rendszert: egyfelől biztosítja a munkások közvetlen felügyeletét (amiről a bandagazda gondoskodik), másfelől pedig azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy a bérmunkásság köréből kiemelkedhet egyfajta kisvállalkozói elit. (Lásd P. Leroy-Beaulieu: *Traité théorique et pratique d'économie politique*, II. köt., 494–495. old.)

14. Lásd F. Pelloutier: *Historie des bourses du travail*, Paris, 1902, illetve Jacques Julliard: *Fernand Pelloutier et les origines du syndicalisme d'action directe*, Paris, Le Seuil, 1971.

15. Lásd a nemzetközi munkanélküliségi értekezleten mondott beszédét, Párizs, 1910. szeptember 10. In: *Politique de la prévoyance sociale*, 279. old.

16. L. Bourgeois: „Le ministère du Travail”; a Segélypénztárak 1912. július 17-én Caenban rendezett konferenciáján tartott előadás. In: *Politique de la prévoyance sociale*, II. köt. 206. old. skk. Bourgeois felveti a tanoncképzés ellenőrzésének gondolatát is, hogy emeljék a szak-képzettség szintjét, valamint azt is, hogy „az állam vállaljon közvetítő, egyengető szerepet a nagy közmunkák végrehajtása során előforduló problémák megoldásában” (207. old.).

17. Lásd J.-A. Tournier: *Le Ministère du Travail, origines et premiers développements*, Paris, Éditions Cujas, 1971.

18. Lásd J. Donzelot–P. Estèbe: *L'État animateur*, Paris, Éditions Esprit, 1994, bevezetés.

19. Lásd M. Perrot: „La fin des vagabonds”, *L'Histoire*, 1978, n° 3, július–augusztus.
20. A csavargás ellen kereszteshadjáratot indító irodalom szép gyöngyszemét példázza egy jeles orvos, A. Pagnier könyvecskéje: *Un déchet social: le vagabond*, Paris, 1910.
21. R. Salais: „La formation du chômage comme catégorie”, id. hely, 325. old.
22. C. Dupin jelentése a Felsőháznak, 1847. június 27. Idézi: L. Murard-P. Zylbermann: „Le petit travailleur infatigable”, *Recherche*, n° 23, 1976. november, 7. old. Az üzemi munkafegyelem úgyszólván „tökéletes” szervezetének előzményeit már jóval előbb felfedezhetjük, mintsem a szofisztikált géppark – s pláne a futószalag – megjelent volna. Így például az Angliában 1770 körül Josiaph Wedgwood által alapított fazekasműhely a szigorú munkaszervezet ideális modelljeként hagyományozódott az utókorra. Pedig nem voltak benne gépek, Wedgwood mindössze annyit tett, hogy a termelőmunkában kialakított munkamegosztást szigorúan összekötötte a munkások erkölcsnemesítésének stratégiájával (ebben nagy segítségére volt a metodista egyház, illetőleg egy, a tulajdonos által létrehozott *Társaság a bűn visszaszorítására*). Lásd N. McKendrick: „Josiaph Wedgwood and Factory Discipline”, in: D. S. Landes (szerk.): *The Rise of Capitalism*, New York, Macmillan, 1966. Ugyancsak felfedezhetők korábról a munkamegosztás olyan formái, amelyek – jóllehet gépek megléte nélkül – megelőlegezik a futószalagmunkát. Ilyen például az „asztalforduló”: a munkadarab kézről kézre jár az asztal körülülő munkások között, és mindegyik munkás beszerel egy alkatrészt, így készül el a termék. (Lásd B. Dorey: *Le Taylorisme, une folie rationnelle*, Paris, Dunod, 1981, 342. old. skk.)
23. Lásd B. Coriat: *L'Atelier et le chronomètre*, Paris, Christian Bourgeois, 1979. F. W. Taylor munkáinak több korabeli francia kiadása is létezik, így pl. *Études sur l'organisation du travail dans les usines*, Anger, 1907. A taylorizmus felvetette kérdések mai időszerűségével kapcsolatban lásd a Maurice de Montmollin és Olivier Pastré szerkesztésében készült munkát: *Le Taylorisme*, Paris, La Découverte, 1984.
24. Lásd A. Pediguer: *Mémoires d'un compagnon*, új kiadás: Paris, Maspéro, 1977.
25. Lásd G. Noiriel: *Les Ouvriers dans la société française*, Paris, Le Seuil, 1986.
26. Lásd M. Perrot: „La classe ouvrière au temps de Jaurès”, in: *Jaurès et la classe ouvrière*, Paris, Éditions ouvrières, 1981. Az első világháború e vonatkozásban betöltött szerepéről lásd Patrick Fridenson (szerk.): *L'Autre Front*, Paris, Cahiers du mouvement social, 2, 1982.
27. Lásd A. Moutet: „Patrons de progrès ou patrons de combat? La politique de rationalisation de l'industrie française au lendemain de la Première Guerre mondiale”, in: *Le Soldat du travail*, különszám, *Recherche*, n° 32–33, 1978. szeptember.
28. A taylori munkarendszernek a Renault-műveknél bevezetett változatáról, illetőleg az általa okozott problémákról lásd P. Fridenson: *Historie des usines Renault*, Paris, Le Seuil, 1982.
29. A kifejezés Michel Agliettáé. Lásd *Régulation et crises du capitalisme, l'expérience des États-Unis*, Paris, Calmann-Lévy, 1976, 160. old.
30. Még azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy „szorítsuk le, ha kell, jelentősen, az önköltségi árakat, ez jelentős mértékben kibővíti a bel- s a külpiacot. Így lehetővé válik, hogy magasabb béreket fizessünk, csökkentjük a munkaidőt, s ezenközben javítsuk a cégnél a munkafeltételeket s a komfortot.” (*La Direction scientifique des entreprises*, 23. old.)
31. Lásd M. Aglietta: *Régulation et crises du capitalisme*, Paris, Éd. Marabout, 23. old. Továbbá Henry Ford *My Life, My Work*-jének francia fordítását. *Ma vie et mon oeuvre*, Paris. Az üzemen belüli konkrét munkaszervezet kérdéséhez, valamint a munkások reakcióihoz lásd Ford egyik hajdani munkásának beszámolóját (H. Beynon: *Working for Ford*, Penguin Books, 1973).
32. A Merrheim: „La méthode Taylor”, *La Vie ouvrière*, 1913. március, 305. old. Idézi: J. Julliard: *Autonomie ouvrière. Études sur le syndicalisme d'action directe*, id. mű, 61. old. E cikkben Merrheim nem a taylori módszert támadja, hanem annak a francia munkaadók által történő „meghamisítását”. Említésre méltó a korszak másik nagy szakszervezeti vezetője, Victor Griffuelhes nyilatkozata is: „A magunk részéről azt kérjük a francia munkaadóktól, hogy kövessék az amerikaiak példáját, s így, ipari és kereskedelmi tevékenységünk volumene növekedvén, olyan biztonság, olyan bizonyosság legyen osztályrésznünk, amely arra a harcra

öszönöz, melyre a munkaerő szükségletei amúgy is buzdítanak.” („L'infériorité des capitalistes français”, *Le Mouvement social*, 1910. december, idézve uo., 55. old.)

33. B. Coriat: *L'Atelier et le chronomètre*, id. mű, IV. fejezet.

34. Lásd R. Trempé: *Les Mineurs de Carmaux, 1848–1914*, Paris, Éditions ouvrières, 1971, amely bemutatja, milyen elkeseredett küzdelmet folytattak a bányászok, hogy megvédjék azokat a munkaidő-beosztásokat, amelyekkel összeférhetett a mezőgazdasági munkálatokban való részvételük.

35. H. Ford: *Ma vie et mon oeuvre*, id. mű, 168. old.

36. M. Aglietta: *Régulation et crises du capitalisme*, id. mű, 130. old.

37. Az a tény, hogy az első (1910-es) kötelező nyugdíjbiztosítási törvény egyaránt vonatkozott a munkásokra és parasztsokra, ellentmondani látszik annak az állításunknak, hogy a szociális védelem privilegizált módon csak az ipari munkásság létfeltételein kívánt volna könnyíteni. De mint ahogy Henri Hatzfeld megjegyzi (*Du paupérisme à la Sécurité sociale*, Paris, A. Colin, 1971), a munkások és parasztsók helyzetének paritásos kezelése a korabeli radikalizált Franciaország politikai szükségletének felelt meg, hiszen különös nyomatékkal dédelgették a parasztságot, és minden áron el kívánták kerülni a vidéki Franciaország destabilizálását és a falusi elvándorlást. Az adott esetben e jó szándékok kudarcot vallottak. Az 1910-es nyugdíjtörvény gyakorlatilag alkalmazhatatlannak bizonyult falun, főleg és elsősorban azok miatt a nehézségek miatt, amelyekkel a „tisztá bér munkaviszony” azonosítása járt, illetőleg a munkaadók erős ellenállása miatt, akik nem voltak hajlandók meghajolni egy olyan parancs előtt, melyet úgy értelmeztek, mint az állam elfogadhatatlan beavatkozását a „paternalista” munkaviszonyokba. A paraszti bér munka létfeltételei túlságosan eltértek az ipari bér munkáétól ahhoz, hogy ez utóbbi kezelésmódja egységesen alkalmazható legyen az előbbire is.

38. L. Duguit: *Le Droit social, le droit individuel et la transformation de l'État*, Paris, 1908, 4. old.

39. Uo., 8. old.

40. J. Le Goff: *Du silence à la parole, droit du travail, société, État. 1830–1889*, Quimper, Calligramme, 1983, 112. old. Lásd még F. Sellier: *La Confrontation sociale en France, 1936–1987*, Paris, PUF, 1981.

41. L. Duguit: *Les Transformations générales du droit privé*, 1920, 135. old. Idézi J. Le Goff: *Du silence à la parole*, id. mű, 106. old.

42. Annak a társadalomtörténeti kontextusnak az elemzéséhez, mely számot képes adni arról, miért berzenkednek a munkaadók, illetve a szakszervezeti mozgalmak egyaránt az egyezségkereséstől, illetve az Angliától és Németországtól eltérő vonások értelmezéséhez lásd F. Sellier: *La Confrontation sociale en France*, id. mű, 1. és 2. old. Az első világháború alatt kibontakozó kezdeményezésekhez, illetve a háború utáni visszavételezésükhöz lásd M. Fine: „Guerre et réformisme en France, 1914–1918”, in: *Le Soldat du travail*, id. mű.

43. 1900. szeptember 17-iki miniszteri utasítás. „Alapvető fontosságú érdekünk, hogy a munkaadók s a munkásközösségek között az egymással való kapcsolattartás tartós csatornáit építtessenek ki, melyek lehetővé tegyék, hogy a felmerült kérdésekről egymást kellő időben tájékozzák, így biztosítva, hogy bizonyos fajta kérdések megoldathassanak (...) Az ehhez igazodó gyakorlat bizonnyal segít majd meghonosítani azon új fajta morált, melynek általánosságá válását üdvözlendőnek kell tartanunk. Megszilárdításával a Köztársaság kormánya hű marad a maga elé tűzött béke- és döntőbírói szerepkörhöz.” (Idézi J. Le Goff: *Du silence à la parole*, id. mű, 102. old.) De a rendelet gyakorlati alkalmazására sosem került sor.

44. 1936-ban 1123 kollektív szerződést írnak alá, 1937-ben pedig 3064-et. Lásd A. Touraine: *La Civilisation industrielle*. In: L. H. Parias (szerk.): *Historie générale du travail*, Paris, Nouvelle Librairie de France, 1961, IV. köt., 172–173. old.

45. A munkaadók e reakcióhoz tanúságtételül lásd S. Weil: *La Condition ouvrière*, Paris, Gallimard, 1951. (Auguste Deboeufnek írott levél, 188–190. old.) A Maignon-egyezményeket a francia munkaadók zöme úgy élte meg, mint erőszakkal rákényszerített diktátumot, amelyet, amint lehet, érvényteleníteni kell.

46. Idézi H. Noguères: *La Vie quotidienne en France au temps du Front populaire*, Paris, Hachette, 1977, 131. old.

47. 1936. június 10-iki beszédében e szavakkal válaszol Maurice Thorez, s ez a kulcsa a gyakorta idézett „Egy sztrájkot be is kell tudni fejezni” szólásnak. „Egy sztrájkot be is kell tudni fejezni, ha egyszer a követelések teljesültek. Sőt! Még akkor is képesnek kell lenni a kompromisszumok elfogadására, ha valamennyi követelésünket nem fogadták is el, de a legfontosabbakban azért mégis győzelmet arattunk. Nem érhetünk el mindent.” (Idézi: *uo.*, 131. old.) Ami a kommunista párt álláspontját illeti, mely az olyan strukturális reformok kérdésében, mint például az államosítás vagy a tervgazdálkodás, mérsékeltebb a CGT szándékainál, illetve a szocialista párt egyes frakcióinak elképzeléseinél, lásd R. F. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, id. mű, IV. fejezet.

48. Lásd H. Hauser: *Ouvriers du temps jadis*, Paris, 1913.

49. A munkaidő csökkentésének makacs szakszervezeti követelése kettős forrásból táplálkozik. Egyfelől a munkás méltóságát kívánna biztosítani – hogy ugyanis a megszakítást nem ismerő robot ne aljasítsa állati sorba; másfelől a munkanélküliség ellenszerét látják benne, mely lehetővé teszi, hogy a munkalehetőségeket minél nagyobb számú munkás között lehessen megosztani.

50. Lásd H. Noguères: *La Vie quotidienne en France au temps du Front populaire*, id. mű, aki maga is „kulturális forradalomról” beszél, s egyaránt beszámol az első nyaralni indulók lelkesedéséről, meg arról, hogyan kommentálta a polgári sajtó azokat az „örömvonatokot”, melyek Léon Lagrange szervezésében vitték a tengerhez a munkásokat és családjukat. A *Figaro* szerkesztője nem rejti véka alá lenézését. „Azután pedig elemőzsiázás a történelmi sétány alatt (a nizzai Promenade des Anglais-ról van szó), hentergés a vízben... Igencsak nő a Côte d'Azur tartó „vörös vonatok” száma. S ennek megfelelően mind kisebb számban mennek a jobb családok.” (156. old.)

51. Idézi H. Noguères: *La Vie quotidienne en France au temps du Front populaire*, id. mű, 188. old. A „sport- és szabadidő-ügy” államtitkárhelyettesi posztot betöltő Léon Lagrange életművének áttekintéséhez lásd J.-L. Chappat: *Les Chemins de l'espoir: combats de Léon Lagrange*, Paris, Éditions des fédérations Léon-Lagrange, 1983.

52. Az első üzemfoglalásokra a fémiparban és a repülőgépgyártásban kerül sor, vagyis a „legmodernebb” iparvállalatoknál. A munkásmozgalomban a 30-as évek elejétől beállott változásokhoz, melyek a kézműves hagyományokhoz kötődő szektorok, illetve az állami ágenszerek rováására e nagyipari munkásságot tolták előtérbe, lásd G. Noiriél: *Les Ouvriers dans la société française*, id. mű, V. fejezet. Az 1935-ben újraegyesült CGT-n belül lezajlott átalakulásokhoz lásd A. Prost: *La CGT à l'époque du Front populaire, 1934–1939*, Paris, A. Colin, 1964.

53. Lásd G. Friedmann: *Le Travail en miettes*, Paris, Gallimard, 1963.

54. S. Weil: *La Condition ouvrière*, id. mű, 242. old.

55. A. Touraine: *La Conscience ouvrière*, Le Seuil, 1966, 242. old.

56. S. Weil: *La Condition ouvrière*, id. mű, 34. old.

57. 1936-ban a 350 legnagyobb iparvállalat 900 000 munkást foglalkoztatott (H. Noguères: *La Vie quotidienne en France au temps du Front populaire*, id. mű, 97. old.). Az 500-nál több alkalmazottat foglalkoztató vállalatok személyzete körülbelül egyharmadát teszi ki az iparban foglalkoztatott mintegy 5 és fél millió bérből élőknek (lásd F. Sellier: *Les Salariés en France*, Paris, PUF, 1975.).

58. M. Halbwachs: *La Classe ouvrière et les niveaux de vie*, Paris, 1912, 118. old.

59. F. Simiand: *Le Salaire, l'évolution sociale et la monnaie*, 3 kötetben, Paris, 1932.

60. Az ilyen irodalom prototípusaként lásd A. Stil: *Le Mot mineur, camarade*, Paris, 1949.

61. R. Hoggart: *La Culture du pauvre*, francia fordítás, Paris, Éditions de Minuit, 1970.

62. R. Boyer: „Les salaires en longue période”, *Économie et statistiques*, n° 103, 1978. szeptember, 45. old. Csak az 50-es évek vége felé fognak az élelmiszer-kiadások a munkás-háztartások költségvetésének felénél kevesebbet kitenni.

63. M. Halbwachs: *La Classe ouvrière et les niveaux de vie*, id. mű; E. Veblen: *A dologtalan osztály elmélete*.

64. Lásd J.-P. Flamand: *Loger le peuple. Essai sur l'histoire du logement social*, Paris, La Découverte, 1989.

65. L. Haudeville: *Pour une civilisation de l'habitat*, Paris, Éditions Ouvrières, 1969.

66. Lásd A. Prost: *Histoire de l'enseignement en France, 1800–1967*, Paris, A. Colin, 1968.

67. Maurice Barrès *Les Déracinés*-jának megjelenése (Paris, 1897) óta.

68. Lásd R. Salais: „La formation du chômage comme catégorie”, id. hely. A korabeli munkásélet önéletrajzi hitelességű bemutatásához lásd R. Michaud: *J'avais vingt ans*-ját (Paris, Éditions Syndicalistes, 1967), amely rávilágít a szakmai mobilitás kényszerítettségének állandóságára s a munkaadóhoz fűző, mindig „labilis” viszonyra.

69. Lásd J.-J. Carré–P. Dubois–E. Malinvaud: *La Croissance française*, Paris, Le Seuil, 1972. A munkanélküliek ekkor a bérből élők 8,5%-át, az aktív népesség 4,5%-át teszik ki. (F. Sellier: *Les Salariés en France*, Paris, PUF, 1979, 87. old.)

70. Lásd A. Prost: „Jalons pour une histoire des retraites et des retraités”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1964.

71. A.-M. Guillemand: *Le Déclin du social*, Paris, Le Seuil, 1986.

72. A. Touraine: *La Conscience ouvrière*, id. mű, 215. old.

73. A. Touraine, uo., 353. old.

74. Lásd G. Noiriel: *Les Ouvriers dans la société française*, id. mű, VI. fejezet.

75. Idézi P. Reynaud: *Mémoires*, Paris, Flammarion, 1963, II. köt., 51. old.

76. Uo., 151. old.

Megjelent a Liget júniusi száma

A tartalomból

R. Várkonyi Ágnes, Fogarassy Miklós, Vekerdy Tamás,
Levendel Júlia, Lust Iván, Szepesi Attila, Molnár Gábor,
Hajnal Géza, Móra Veronika írásai

Gergely Ágnes, G. István László, Lackfi János, Hidvégi Máté,
Géher István, Novotny Gergely versei

Poszler György: Illúziókon túl – nosztalgiákon innen –
Találkozások

Az illusztrációk Picasso műveinek felhasználásával készültek